

*Allanazarov Shoxruxbek Farxodovich,
ilmiy izlanuvchi, Tarix fani o'qituvchisi.
E-mail: allanazarovshohruh@gmail.com
Tel: +998937454329*

S.P.TOLSTOVNING XORAZM TARIXINI O'RGANISHDAGI ILMIY IZLANISHLARIGA BIR NAZAR

Annotatsiya: Maqola 1937-yilda Xorazm vohasini ilmiy jihatdan o'rganish uchun arxeologik-etnografik ekspeditsiya tashkil etgan olim Sergey Pavlovich Tolstov va uning ilmiy izlanishlari faoliyatiga bag'ishlangan bo'lib, unda voha tarixiga oid tahliliy ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: S.P.Tolstov, Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi, Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab, Xorazm ekspeditsiyasi.

Annotation: The article is devoted to the activity of the scientist Sergey Pavlovich Tolstov, who organized an archaeological-ethnographic expedition to scientifically study the Khorezm oasis in 1937, and his scientific research. It contains analytical information about the history of the oasis.

Keywords: S.P. Tolstov, Khorezm archaeological-ethnographic expedition, Khorezm expedition in search of ancient Khorezm culture.

Аннотация: Статья посвящена деятельности учёного Сергея Павловича Толстова, организовавшего в 1937 году археолого-этнографическую экспедицию по научному изучению Хорезмского оазиса, и его научным исследованиям. В ней содержатся аналитические сведения об истории оазиса.

Ключевые слова: С.П. Толстов, Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция, Хорезмская экспедиция в поисках древней хорезмийской культуры.

Sergey Pavlovich Tolstov 1907-1976-yillarda yashagan, O'rta Osiyo va Sharq mamlakatlari tarixi, etnografiya va arxeologiyasi bo'yicha mutaxassis, professor olim, SSSR Fanlar akademiyasi muxbir a'zosi (1953), O'zbekiston Fanlar akademiyasining faxriy akademik (1956) olimidir.

Olimning tarix fani oldidagi unutilmas xizmatlaridan biri jahon ilmiy jamoatchiligini birinchi bo'lib Xorazm sivilizatsiyasi bilan tanishtirdi. Hali o'sha paytlarda O'rta Osiyo, ayniqsa, O'zbekiston, Xorazmning eng qadimgi va ilk o'rta asrlar davri tarix fanida ochilmagan qo'riq edi. "20-yillar oxiriga kelib o'zim sevgan sohaning ilmiy xodimi bo'lib olgach, mamlakat etnografiyasining nihoyatda ko'p muammolari ichidan o'sha vaqtda juda kam o'rganilgan O'rta Osiyo, sha jumladan, Xorazmning qariyb mutlaqo o'rganilmagan etnografiyasini tanlab oldim. Bu borada qilinishi lozim bo'lgan ishlar behisob edi", - degan edi olim xotiralarida¹.

XX asr boshlarida tarix fanlarida "Yevromarkazchilik", ya'ni jahon tamadduni tarqqiyotida Sharq xalqlarining tarixiy – madaniy mohiyatini inkor etish va aksincha, g'arb madaniyatining ahamiyati va rolini mutlaqlashtirishga qaratilgan nazariya vujudga keldi. Burjua adabiyotlarda Sharq xalqlarining progressiv taraqqiyoti inkor etilib, Sharq mamlakatlari azaldan sira bartaraf qilib bo'lmaydigan turg'unlikka mahkumdir, degan noxolis davolar keng tarqalgan edi².

S.P.Tolstov olim sifatida o'z tadqiqotlarini birinchi kundan boshlab G'arbning ana shu davolarini rad qilishni, dalil - ashyolar yordamida ularni fosh qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Bu juda og'ir, o'ta mas'uliyatli vazifa edi. Bu vazifani hal qilishda Xorazm materiallariga umid bog'ladim, deya hikoya

¹ Толстов С. П. ., Древний Хорезм, М., 1948; с. 33.

² А.Сотликов, О.Абдуллаев. Қомусий илм сохиби. —Илм сарчашмалари журнали 2007 й

qiladi olim³. Ko‘hna Xorazm o‘tmish tarixi va madaniyati olim e‘tiborini talabalik davridayoq o‘ziga jalb qilgan edi. 1925-yilda u ilk bor Xorazmga tashrif buyurib, o‘lkaning boy arxeologiyasi va etnografiyasi bilan shug‘ullana boshladi. S.P.Tolstov 1932 – 1934 yillari O‘rta Osiyo tarix –etnografiya ekspeditsiyasiga bosh bo‘lib, Xorazm vohasining Xiva, To‘rtko‘l va Chimboy tumanlarida tadqiqot ishlarini olib boradi. Tadqiqot ishlari kengayib borgach, ekspeditsiya iste‘dodli olimlar va shogirdlarni ko‘proq jalb qilishni talab etgan edi. 1936-yili S.P.Tolstovning talabi va tashabbusi bilan SSSR FA ning yanada nufuzliroq ekspeditsiyasi (XAE – Xorazm arxeologiya – etnografiya ekspeditsiyasi) tashkil etiladi. - To 1936-yilga qadar men Xorazm vohasining va unga chegaradosh joylarning hozirgi aholisi hayoti bilan mashg‘ul bo‘lib, asosan, etnografiyaga oid materiallar to‘pladim. 1937-yildan boshlab, garchi Xorazmni va uning tevarak atrofidagi cho‘llarni etnografik jihatdan davom ettirgan bo‘lsamda, tadqiqotlarimda asosiy e‘tibor ajoyib yodgorliklarga qaratila boshlandi. Arxeologiya materiallari ham men kutgan natijalarni berdi, -deb yozadi olim o‘zining “Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab” nomli monumental asarida⁴.

1936–1940-yillar mobaynida XAE Esi Xorazmning ko‘hna qal‘alari Xiva, Xazarasp, Tuproqqal‘a, Qo‘yqirilganqal‘a, Ayozaqal‘a va boshqa qal‘alarda arxeologik tadqiqot ishlarini olib bordi. Natijada Xorazm tarixining shu kungacha fanda ma‘lum bo‘lmagan sirli sahifalari ochila boshlandi. Ayniqsa, 1938-yili Xorazmshohlarning diniy sulolaviy markazi Tuproqqal‘a (mil.avv. I asr – milodiy IV–VI asrlar) va Qo‘yqirilganqal‘a (mil.avv. IV asr – milodiy IV asrlar) qazishmalaridan topilgan ashyoviy dalillar jahon ilmiy jamoatchiligini hayratga soldi. Tuproqqal‘adan Afrig‘iylarga mansub shohlar saroyi, saroy devorlarida ganch va turli bo‘yoqlarda ishlangan bezaklar, tabiat manzaralari hamda saroy hayotini aks ettiruvchi rasmlar, ro‘zg‘or buyumlari, haykallar, xo‘jalik hujjatlari, yuzga yaqin Xorazm yozuvida bitilgan arxiv, otashparastlik dinining ibodatxonasi va boshqa noyob yodgorliklar topildi. Qo‘yqirilgan qal‘adan topilgan yodgorliklar esa bu qal‘ani osmon yoritqichlarini o‘rganuvchi qadimgi rasadxona bo‘lganligidan guvohlik beradi. Bularning barchasi tarix fani uchun juda katta kashfiyot edi. Shu bilan ekspeditsiyaning ilmiy tadqiqot doirasi ham kengaya bordi. Ko‘hna Xorazmning deyarlik to‘rt ming yillik tarixini o‘z ichiga olgan eng qadimgi davrlardan to ilk o‘rta asrlargacha bosib o‘tgan tarixi, madaniyati ilm-fani, shaharsozlik san‘ati, me‘moriy yodgorliklari, urf-odatlarini, diniy marosimlari, tabiati, hayvonot olami, dehqonchilik va bog‘dorchilik madaniyati, irrigatsiya inshootlari va boshqa sohalar kompleks tadqiq qilindi. Ilmiy tadqiqot ishlarida Ya.G‘ulomov, Ya.A.Rapoport, E.E.Nerazik, M.A.Orlov, T.A.Jdanko, K.A.Zadixina, G.E.Andrionov, G.P.Snesarev kabi mashhur olimlar ishtirok qildi. Ekspeditsiya a‘zolari Xorazm vohasining Dorg‘onatadan to Ustyurt qirlarigacha, Kaspiy dengizi qirg‘oqlaridan to Sirdaryogacha bo‘lgan o‘n minglab kvadrat kilometr maydonida qum barxanlari ostida yashirinib yotgan ko‘hna qal‘alar va moddiy madaniyat yodgorliklarida keng qamrovli tadqiqot ishlarini olib bordilar.

Ammo ikkinchi jahon urushining boshlanishi bilan tadqiqot ishlari vaqtincha to‘xtab qoldi. Ekspeditsiya boshlig‘i S.P.Tolstov va ekspeditsiyaning boshqa a‘zolari ham jangga otlandilar. Jang maydonida og‘ir yaralangan S.P.Tolstov uzoq davolangandan keyin, harbiy xizmatdan ozod etiladi. Shundan so‘ng olim o‘zining kuch g‘ayrati va bilim salohiyatini ilmiy tadqiqot ishlariga safarbar qildi. Shu kungacha to‘plagan materiallarini umumlashtirib, ilmiy tahlil qildi va 1946-yilda Qadimgi Xorazm mavzusida doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Olimga tarix fanlari doktori ilmiy darajasi va professorlik unvoni berildi. 1942-yili urush davrining og‘ir sharoitlariga qaramay Xorazmdagi tadqiqot ishlari yana boshlab yuborildi. XAE Esi salkam ellik yilga yaqin vohaning katta maydonlarida tekshirish ishlarini davom qildirdi. Urush yillari va urushdan keyingi murakkab sharoitda mablag‘ va texnika vositalarining yetishmasligiga qaramasdan, Qizilqum va Qoraqumning jazirama issig‘i bahor va kuz oylarining izg‘irin shamoli va chang-to‘zonlariga bardosh berib olimlar shijoat va matonat ko‘rsatib ko‘hna xorazmning qum ostida qolib ketgan yuzlab qal‘alarini har taraflama chuqur o‘rganib, tarix fanini

³ С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т. —Фан.1964, 7-бет.

⁴ С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т. —Фан.1964, 7-бет.

yangi sahifalar bilan boyitdilar. XAEE olimlarining samarali mehnati natijasida shu kungacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan o‘nlagan yirik ilmiy asarlar, risolalar, ilmiy to‘plamlar dunyoga keldi. Ayniqsa, S.P.Tolstov qalamiga mansub bo‘lgan asarlar fan olamida ulkan kashfiyot sifatida baholandi. Olimdan bizlarga boy ilmiy meros qoldi, u 300 dan ziyod ilmiy asarlar muallifidir. Shulardan 4 tasi monografiya, qolganlari maqola, tezis shakllarida ilmiy jurnal, gazetalarda chop etilgan. Sergey Tolstov qalamiga mansub monografiyalar quyidagilar:

1. “Древняя культура Узбекистана” (O‘zbekistonning qadimiy madaniyati)⁵;
2. “Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования” (Qadimgi Xorazm: Tarixiy-arxeologik tadqiqotlar tajribasi)⁶;
3. “По следам древнехорезмийской цивилизации” (Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasi izidan)⁷;
4. “По древним дельтам Окса и Яксарта” (Oks va Yaksartning qadimgi dotalari bo‘ylab)⁸.

S.P.Tolstov yana 4 jildlik O‘zbekiston xalqlari tarixini tayyorlashda qatnashdi. Uning bevosita ishtiroki va muharrirligida “Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi materiallari” (16 jild)⁹, “Xorazm ekspeditsiyasi materiallari” (9 jild)¹⁰ va boshqa ilmiy to‘plamlar nashr qilindi. Bu to‘plamlarda Xorazm tarixiga doir qimmatli ilmiy maqolalar e‘lon qilindi. Olimning “Qadimgi Xorazm” va “Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab” asarlari birinchi darajali davlat mukofotiga sazovor bo‘ldi. Ushbu asarlar jahonning o‘nlab tillariga ingliz, fransuz, nemis, chex, rumin, venger, polyak va urdu tillariga tarjima qilindi. 1964-yili “Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab” asari o‘zbek tilida nashr etildi. S.P.Tolstov o‘zining yuqoridagi asarlarida Xorazmning ibtidoiy jamoa davridan boshlab to XIII asrgacha bo‘lgan boy tarixi, madaniyati, ilm-fani, dini, e‘tiqodi, hunarmandchilik va sug‘orma dehqonchilik kasblari, tashqi savdo va diplomatik aloqalarni yozma, arxeologik va etnografik materiallar asosida yoritib berishga muvaffaq bo‘ldi. Olim ana shu boy materiallarga asoslanib G‘arb tadqiqotchilarining Sharq xalqlarining azaliy qoloqligi haqidagi soxta ilmdan yiroq tushunchalarini fosh qildi¹¹. Shuningdek, bu asarlar Xorazmni “O‘rta Osiyo Misri”, “O‘rta Osiyo Venetsiyasi” sifatida olamga tanitdi¹².

Akademik S.P.Tolstovning alohida e‘tiborga molik xizmatlaridan yana biri yozma va arxeologik ma‘lumotlarni chuqur o‘rganib qadimgi Xorazm elati, xususan o‘zbek xalqining kelib chiqishi masalasiga aniqlik kiritdi va mutlaqo yangi fikrlarni bayon qildi. Hali yaqingacha tarix fanida, Sharqdan ko‘chib kelgan ko‘chmanchi qabilalar, ayniqsa XV–XVI asrlarda zamon taqozosi bilan Dashti Qipchoq cho‘llaridan ko‘chib kelgan ko‘chmanchi qabilalar o‘zbek xalqining shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynadi, degan g‘ayriilmiy tushunchalar hukmronlik qilib qilib kelgan edi. S.P.Tolstov esa o‘z tadqiqotlari bilan o‘zbek xalqining asosini sharqdan ko‘chib kelgan ko‘chmanchi qabilalar emas, balki shu ko‘hna maskanda ming yillar davomida o‘troq hayot kechirib kelgan yerli xalq – xorazmiylar, sug‘diylar, toxarlar, baqtriyaliklar hamda Amu va Sirdaryo bo‘ylarida azaldan yashab chorvachilik bilan shug‘ullanib kelgan massaget - shaklar tashkil etganligini isbot qildi¹³.

Yuzlab ko‘hna xarobalarni tekshirib tilga kiritgan Xorazm ekspeditsiyasi rahbari S.P.Tolstov O‘rta Osiyoda urushdan oldingi va keyingi yillarda o‘tkazilgan tadqiqotlarning natijalarini ham yakunlab, shunday yozgan edi: “Bizning Xorazmda ish olib borgan arxeologiya - etnografiya ekspeditsiyamiz oldida turgan markaziy-ilmiy muammo – islom dinidan avvalgi O‘rta Osiyoning ijtimoiy tuzumi

⁵ С.П.Толстов. Древняя культура Узбекистана / АН СССР, Узбекистан. филиал. Ин-т языка, лит-ры и истории. — Ташкент: Изд-во УзФАН, 1943. — 40 с. — (Библиотечка бойца).

⁶ С.П.Толстов. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. — М., 1948. — 352 с.

⁷ С.П.Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — 328 с.

⁸ С.П.Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта. — М.: Изд-во вост. лит., 1962. — 324, [20] с.

⁹ Под ред. проф. С. П. Толстова и Т. А. Жданко. — Москва: АН СССР, 1952. — 652 с. — (Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции)

¹⁰ Материалы Хорезмской экспедиции. // Вып. 1-10. М.: 1959-1975.

¹¹ А.Сотликов, О.Абдуллаев. Комусий илм сохиби. “Мозийдан садо журнали”. 2000 й 2 сон.

¹² М.Сафарбоев. Хоразм кашшофи. “Мозийдан садо журнали”. 2000 й 2 сон.

¹³ С.П.Толстов. Ўзбекистоннинг қадимги маданияти. Тошкент. — Фан. 1944, 5-бет.

masalasi edi. Bizning ekspeditsiyalarni to'plagan talay materiallar 1940-yillar oxiriga kelib, bu muammolar hal bo'ldi, deb hisoblash imkonini berdi. Endi shu narsani uzil-kesil aniqlangan deb hisoblash mumkinki, G'arb va Sharq mamlakatlari singari O'rta Osiyo xalqlarining qadimgi tarixi ham ibtidoiy jamoa tuzumidan quldorlik tuzumiga va undan feodalizmga progressiv rivojlanish orqali iborat bo'lgan uzundan uzoq yo'lni tashkil etadi¹⁴.

Sergey Pavlovich Tolstov chuqur bilim va noyob iste'dod egasi bo'lgan. U o'ta talabchan, qat'iyatli, shogirdlariga juda mehribon ustozlardan edi. U fan doktori va fan nomzodi ilmiy darajalariga ega o'nlab shogirdlarni tarbiyalab berdi. Taniqli o'zbek olimi akademik Ya.G'.G'ulomov S.P.Tolstov to'g'risida shunday deb yozgan edi: "O'zbekiston, umuman O'rta Osiyoning olis o'tmishini o'rganish haqida gap ketganda, ko'hna tariximizning yetuk bilimdoni, tarixchi, arxeolog va etnograf, SSSR FA muxbir a'zosi, tarix fanlari doktori, professor Sergey Pavlovich Tolstov haqida gapirmay bo'lmaydi. Zotan u moziy sirlarini ochishdagi tinimsiz g'ayrat shijoati, O'rta Osiyo tarixini o'rganishdagi salmoqli mavqeyi bilan butun dunyoda tan olingan ajoyib olimdir. Sergey Pavlovichning fanga baxshida etilgan hayoti ham chinakam ilm ahliga xos va ibrat olsa arzigulik darajada..."¹⁵.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, S.P.Tolstov qadim Xorazmning etnografiyasini, tarixini o'rganishda o'zining ilmiy izlanishlari natijasida yozilgan asarlari orqali kelajak avlodga, ilm o'rganuvchilariga boy merosni qoldirgan. Shuningdek, arxeologik-etnografik tadqiqotlar ham Qadimgi Xorazmning san'ati va madaniyati, xalqning axloq-odobi, ma'naviyati va turmush tarzi ancha yuksak darajada bo'lganligini ko'rsatib bermoqda. Akademik S.P.Tolstovning Xorazm tarixi uchun alohida e'tiborga molik xizmatlaridan yana biri yozma va arxeologik ma'lumotlarni chuqur o'rganib qadimgi Xorazm elati, xususan o'zbek xalqining kelib chiqishi masalasiga aniqlik kiritdi va mutlaqo yangi fikrlarni bayon qildi.

¹⁴ С.П.Тостов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т. —Фан. 1964, 430-431-бетлар.

¹⁵ И.Жобборов. Антик маданият ва маънавият хазинаси. Т. —Ўзбекистон.1999.23-бет.